

EESTI VAIMULIKE NÕUKOGUDEAEGSED REISIKIRJAD

Riho Saard

EELK Usuteaduse Instituut

Abstract

Travel letters of Estonian clergy from the Soviet era

The focus of the research article is on the Soviet-era travelogues of Estonian clergy which are a unique source of cultural history of the period. In addition to thematic descriptions and commentary, an attempt has been made to identify image-type statements that reflect values and meanings. Do these highlight societal bottlenecks and analyse the impact of religious information, and will the comparisons reveal didactic and moral goals about the Church and religious life in the homeland? How do Protestant authors depict subjects in relation to other Churches and how do homeland Estonians depict expatriate Estonianness? The Soviet-era travelogues of Estonian clergy paint a vivid picture of the experience of the polarised world during the Cold War.

Keywords

Estonia · Soviet Union · clergy · travelogues · international conferences · religious life

Loovale isikule on vaba reisimine ja suhtlemine üle riigipiiride arenguks hädavajalik, kuid nõukogude ajal peeti seda üksnes erilise soosingu avaldamiseks, mis oli sagedasti otseses seoses inimeste parteilisuse ja võimulojaalsusega. Kõik, kes delegatsioonide koosseisus või üksinda välismaale pääsesid, pidid olema valmis täitma seal (mõnikord toimus välissõit etteantud ülesannete raames) vajadusel ka poliitilis-ideoloogilist missiooni ehk kaitsma NSV Liidu poliitilisi seisukohti.

Reisikirju nii rännakutelt Nõukogude Liidus kui ka välismaal hakkas Eestis uuesti ilmuma 1950ndate lõpust alates. Lugejaile pakkusid need võimalusi „reisimiseks“ maadesse, kuhu minek oli enamikule võimatu.¹ Uurimusartikli fookuses on Eesti Evangeeliumi Kristlaste-Baptistide Koguduste Liidu presbüteri Árpád Arderi, vanempresbüteri Robert Võsu ja Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku vaimuliku Elmar Salumaa nõukogudeaegsed reisikirjad kui ühe ajastu omanäolised kroonikad, mis on jäänud seni Eesti reisikirjanduse uurijate tähelepanu alt välja. Põhjus on mõisteta. Need on olnud raskesti kättesaadavad ja tänaseks on neist publitseeritud ainult Árpád Arderi „Sada päeva. Mälestusi matkalt Rootsi ja Soome 1967. aastal“, mis ilmus 2020. aastal Rakveres².

Reisikirjade leviku ja lugejaskonna objektiivseks hindamiseks vajalikud allikad puuduvad. Säilinud eksemplaride harukordsus lubab oletada, et presbüterite ja jutlustajate ringkondades käest kätte liikunud masinakirjalisi reisikirju oli arvult äärmiselt vähe. Pikaajasele otsimisele kaasa aidanud isikute abil õnnestus leida üksikud eksemplarid.³ Teadaolevalt on Elmar Salumaa reisikirjast säilinud ainult üks köidetud eksemplar (tänaseks EELK Konsistooriumi arhiivi üle antud), mis teeb sellest eespool loetletute seas kõige rariitsemaks.⁴

1979. aastal juhtis rühm luteri koguduste liikmeid usuasjade voliniku tähelepanu vaimuliku kirjanduse puudumisele, küsides muu hulgas, miks ei ole Eestis saadaval vaimulikke reisikirjeldusi (RA, Usuasjade nõukogu volinik ENSVs 1979a: 3).

¹ Reisikirjade kohta vt kogumikku „Eesti reisikirju 1940–1995“, koost. A. Klaassen. Tallinn, 1995.

² Masinakirjalisest originaalist erineb publitseeritu formaadilt (11,5 x 19 cm) ning lehekülgede ja illustatsioonide arvult. Publitseeritud väljaandes on viimaseid rohkem, koos esi- ja tagakaane fotodega kokku 39. Mõned fotod on publitseeritud väljaandest välja jäänud ja väljaandja on otsinud juurde uusi. Lisatud on isikunimed register ja masinakirjalise versiooni pealkirjas olnud „100“ on asendatud sõnaga „sada“. Autor kasutab uurimusartiklis 1968. aasta masinakirjalist algversiooni.

³ Aastate jooksul vaimulike reisikirjade otsimisel osutatud abi eest tänan Veronika Arderit, Villu Jürjot, Ulvi Maasingut, Hermann Mäemetsa, Marika Nigulast, Arvet Ollinot ja Erki Tamme.

⁴ Žanrile omases stiilis koostatud Salumaa „Luterliku kiriku külastajate Rootsis 1973“ (Teoloogiline Kogumik XXVIII 1974) ja Ivar-Jaak Salumäe „Suvel ja sügisel sõbralikus Soomes“ (EELK Saarte praostkonna kroonika 1978/1979) reisikirjad jäävad siin vaatluse alt välja, sest neid kui iseseisvateks väljaanneteks köitmata masinakirjalisi reisikirjeldusi on autor käsitlenud juba varem ajakirja Akadeemia 2014. aasta hõbeaunna saanud teadusartiklis (Saard 2014: 1164–1205).

Reisikirja žanr ise paigutub proosa ja populaarteadusliku kirjanduse piirialale, kus saavad kokku objektiivne ja subjektiivne, seda juhul, kui on jõutud puhtinformatiivsete reportaazide kõrval reisi subjektiivse mõtestamiseni. Reisikiri ei ole reisikirjandus – selles puudub fiktiivne aines. Reis on toimunud realselt, reisija ja reisil kohatud isikud on reaalsed. Eesti reisikirjanduse uurija Anneli Kõvamehe (2006: 656–668) määratluse järgi on heas reisikirjas ühtaegu koos nii väline kui ka sisemine teekond ning nähtu (loodus, kultuur, poliitika, kombestik) kirjeldamisest jõutakse sügavamate mõttekäikude ja teemaarendusteni.

Usulise proosa üldiseks eesmärgiks ja eripäraks loetakse sellele iseloomulikku preskriptiivset pretensioonikust. Domineerib eetos: kõike kaalutakse seisukohalt, kuidas miski soodustab usulist pöördumist ja usus kasvamist. Vaapo Vaher sedastab, et „kristlikud kirjutajad [on] avaldanud palju elulooraamatuid ja memuaare“ (2019: 143). Eesti vabakoguduslikus kontekstis andis Eesti Baptistikoguduste Liidu esimehe Karl Kaupsi 1930. aastal Keilas ilmunud „Rändelamusid Ameerikas“ ette nii stiili kui ka kujunduse.⁵

Sisu kommenteerimise kõrval tuvastab autor väärtusi ja tähendusi peegeldavaid imagoüüpilisi avaldusi ehk kuidas tõstetakse esile ühiskonna kitsaskohti, analüüsitakse usulise informatsiooni mõju ja kas võrdlustest sünnivad varjamatult didaktilised ning moraalsed eesmärgid ka kodumaa kiriku- ja usuelu osas.

⁵ Vabakoguduslikus kontekstis tuleb siin ära märkida ka Karl Leopold Marley teos „Luigelaul“, mis kätkeb endas reisi- ja looduskirjeldusi (vt Marley 1969).

ELMAR SALUMAA „ET IN TERRA PAX PRAHA“ (1961)⁶

Oma mõneti „kahtlasele“⁷ minevikule vaatamata lülitati Salumaa 1961. aastal Eesti luterliku kiriku delegatsiooni ja võttis 13.–18. juunini osa esimesest Üldkristlikust Rahuassambleest Prahast, kus kümme rahvusvahelist töörühma tegelesid rahu küsimuse erinevate aspektidega⁸.

Praha Rahukonverentsi raamistasid Saksamaa küsimus (Berliini müürini viinud pinged) ning Aafrika vabanemine koloniaalvõimust (Angola ja Kongo). 31. maist 2. juunini oli Tšehhoslovakkias visiidil NSVL Kommunistliku Partei Keskkomitee I sekretär Nikita Hruštšov, kes siirdus sealt edasi Viini, kus kohtus 3.–4. juunil USA presidendi John Kennedyga (N. S. Hruštšov 1961; Avaldus 1961).

Kiriku delegatsioon (Jaan Kiivit senior, Gertrud Kiivit, Elmar Salumaa, Alfred Tooming, Robert Kannukene ja Laine-Reseda Villenthal) sõitis kõigepealt rongiga Tallinnast Moskvasse.

Vilksatusid mööda põllumajanduslikud asulad: tüüpilised vene maa-majakesed, tavaliselt üsna lihtsad osmikud, mille ümber asetses väike köögivilja-aiake. Ei kusagil puude rohelsusse uppuvaid eluasemeid, harukordselt vähe viljapuuaeda, mis meil tavalisest iga maaelamut ümbritsevad. Tundus, nagu oleks tegemist väga värsketel uusasulatega, kuigi majad osutusid välimuselt luitunuiks. Ja seda vaadeldes meenus mulle kellegi iseloomustav ütlus, et venelane ei tunne „kodukultuuri“ selles mõttes, nagu meie sellega oleme harjunud põlvest põlveni. Ja mis

⁶ Kirjeldus: kõvakaaneline; 27,5 (27,2) x 19,5 (17,2) cm; 110 lk; 31 mustvalget fotot; kirjutatud 1961.

⁷ Elmar Salumaa oli 1945–1955 vangilaagris ja asumisel. Lojaalse kodanikuna värvati ta 1958. aasta 21. aprillil (agendinimi Kask). Tema plussideks loeti, et ta polnud fanaatiline (st teda iseloomustati kui kainelt mõtlevat, kes mõistab talle antud ülesandeid), valdas saksa ja vene, nõrgemini inglise keelt. Tema abil loodeti luua kontakte isikutega, kes pakkusid organitele huvi. Kuna Salumaa tundis hästi emigrantlikke vaimulikke Rootsis ja Inglismaal, kaaluti tema lülitamist edaspidi kirikutegelaste välisdelegatsioonidesse. (RA, ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee 1958: 124–125; Aruanded 2005: 200)

⁸ „Rahu ja õiglus“, „Rahu ja vabadus“ (Elmar Salumaa), „Rahu ja külm sõda“, „Rahu ja uued riigid“ (Robert Kannukene), „Saksamaa probleem“, „Rahu ja kaasaegse kristlaskonna seisukord“ (Gertrud Kiivit), „Desarmeerimine“ (Laine-Reseda Villenthal), „Noorsugu rahu teenijana“, „Rahu ja oikumeeniline liikumine“, „Aatomi- ja massihävitustrelvad“ (Alfred Tooming).

veel silma paistis – kuigi olime jõudmas juba Moskva lähistele –, see oli asustuse hõredus ja tohutud kõnnumaad kõikjal. [...] Ja kuigi oli tee ääres rohkesti asulaid – ometi otsisime asjatult nende siluetist Vene omaaegsele asulapildile nii eriomast sibulakuplitega kirikutorni: ma ei julge väita, et alates Pihkvast kuni Moskvani poleks leidunud ainustki kirikut, kuna ju osa teest möödus meie magades. Kuid kindel on, et uutesse asulaisse neid vaevalt kunagi kerkib. See osa Vene arhitektuuri omapärast on varisenud ajalukku. Usuvabaduse kehtiv tõlgendusmood annab end tunda ka maastikupildis. (Salumaa 1961: 7–8⁹)

Majututi hotellis Ukraina, jalutati Moskva jõe kaldaid pidi, uudistati Kremli ja GUMi kaubamaja ning külastati endist Novodevitši kloostrit. Enne äralendu Prahasse korraldas Moskva patriarhaat NSVLi delegatsioonile vastuvõtu.

Nemad tulid oma läikivais siidist „rjässades“ ja mida kõrgem ametimees, seda enam säras tal kaelas riste ja embleeme. Ma ei ole millalgi osanud hinnata taolist puht välispidist „vaimulikkust“, kuid ma mõistan väga hästi, millist osa taoline munder etendab, pealegi kirikus, mis minu meelest on puhtakujulisim kultuskirik, on seda olnud minevikus ja püsib sellisena tulevikuski. [...] Vastuvõtul presideeris NSVL delegatsiooni üldjuht Patriarhaadi välisosakonna juhataja piiskop Nikodim – joviaalse välimusega „vanapoolne noormees“, kes oma süsimusta laia habemega meenutas vägisi Türgi sultanit omaaegsest saksa filmist „Münchhauseni seiklused“¹⁰. (l 15)

Prahasse lennati vahemaandumisteta traktil Moskva-Vitebsk-Varssavi-Praha. Majututi hotelli Internatsionaal.

[...] võisime nentida sama tõsiasja: pearõhk langetus kõikjal ning kõiges ökonoomsusele ja otstarbekohasusele, mis iseendast tekitas igal pool hubase kauniduse mulje, ilma et siin silma oleks vaevatud liigse luksusega. Teine asjaolu, mis võrreldes Moskva hotelliga silma paistis, oli viimistletus kõiges. Siin ei leidunud logisevaid uksi ega pragudesse kuivanud mööbliesemeid: kõik liikuvad mööbliosad – kapiüksed, laualaekad – liikusid sujuvalt, avanesid ning sulgusid käratult. Moskvast häiris

⁹ Edaspidi on selles alapeatükis viidatud Salumaa reisikirjale vaid leheküljenumbritega, täisviidet kordamata.

¹⁰ Režissöör Josef von Baky film „Münchhausen“ (1943).

mind alati kõige rohkem vannituba: avasid siin mistahes veekraani, siis hakkas torudes kolisema ning mühisema nagu mingis mootoris, mis ei taha käiku sisse võtta ja mistõttu kaugele kuulda võis, kui keegi kusagil vannitoas midagi tegi. Siin sündis see kõik käratult – kuulda võis ainult vee tasast solinat. Kõikjal, kus oli sisedekoratsiooniks kasutatud poleeritud kivi, oli seda tehtud täpse viimistlusega: ei olnud kusagil kivitahvlite liitekohti näha, ei olnud pragusid ei kivi- ega puuparketis. See kõik on korraliku, hoolika töö tulemus, mis ei taha sallida praaki. Põhimõte, mille sissekasvatamine meie ehitajaisse, kes ikka veel kvaliteedi asemel kvantiteeti taga ajavad, peaks osutama peamiseks ülesandeks. Nägusus ja viimistletus – need on kaks joont, mis iseloomustasid Praha hotelli nii seest- kui väljastpoolt. Ega ole siis ka ime, et me siin esimesest hetkest alates tundsimine endid koduselt. (129)

Töörühmades „Rahu ja õiglus“ ning „Rahu ja vabadus“ kaasa töötanud õigeusklikud Salumaale positiivseid emotsioone pakkuda ei suutnud. Esineti nagu preestrite seminaris, aga mitte nagu haritud teoloogide-asjatundjate ees – kõigest räägiti segipaisatud kujul, et sellest pidi igaüks omamoodi aru saama (165).

Enim huvitatud oli Salumaa kontakti loomisest Soome kiriku esindajatega. Ta kirjutab sellest pikalt ja nüansirikkalt.

Vennasrahva kirik ei olnud sellele assambleele lähetanud eriti prominentseid isikuid vanemast põlvkonnast – neist oleks keegi kindlasti juba omapoolselt otsinud kontakti eestlastega. Kavatsesin pärastlõunase istungi algust kasutada selleks, et üles otsida mõni soomlane. Õnnelik juhused ise tõi niidi mulle kätte. Kui nimelt pärastlõunal asusin bussi, mis meid taas pidi sõidutama Vana Raekoja juurde, siis kaebasin oma muret ühele sakslasele. Juhuslikult aga tundis see vähemalt üht soomlast – noortmeest, kes stipendiaadina õppivat edasi Heidelbergis. Ja taas juhuslikult istus seesama punapäine noormees just samas bussis – vaikselt omaette ja vaatas mõtlikult aknast välja. Seda noortmeest poleks ma mingil tingimusel pidanud juba tema punapeasuse tõttu soomlaseks: olin nimelt unustanud, et samasugune punapea oli omal ajal ju ka praegune Helsinki Usuteaduskonna uustestamentlane prof Aimo Nikolainen, keda kord hästi tundsin! Asusin siis vaprasti selle hõimuvõlde kõrval istuma ja võtsin välja oma viletsa soomekeele tagavara: „Oleteko suomalainen?“ pahvasin ootamatult oma küsimuse, nii et teine imestusest lausa kohkus. Kuid varsti ajasime juba sõbralikku juttu ladusas saksa

keeles. See oli Turkust pärinev noor teoloog Jouko Martikainen, kes jätkas Heidelbergis oma õpinguid Vana Testamendi alal – vaikne ja tagasihoidlik võrreldes teiste hõimuvendadega, kelledega tema kaudu juba samal õhtupoolikul tuttavaks sain. Ilusa värsi „Kalevalast“ kirjutas ta hiljem mu autogrammide raamatusse. [...] tänu päris juhuslikule tutvumisele Jouko Martikaisega leidsin tema abil peagi nad kõik kätte – peale ühe [Deryck Sivén], kes istus neist eraldi ja kellega tutvusin alles oma tööühmas. Muidugi ei olnud Soome kirik assambleel esindatud kuigi prominentselt: kõik neli delegaati olid üksnes „vaatlejatena“ kohale sõitnud ning kuulusid Soome kiriku noorema generatsiooni hulka. [...] eeldada võis, et nende informatsioon meist on veelgi napim – ja mitte ainult seda, vaid ka ühekülgsem, hangitud peamiselt meie agarate emigrantide laimava luubi kaudu. [...] Seedsin end vaimus nii kaitse- kui laskevalmis ja ootasin, millal aga algab rünnak. Esialgu ei tahtnud vestlus nagu vedu võtta – tundsin, kuidas mind kompasid otsekuu mingid nähtamatud tundlad nende poolt, ajendatud mulle mõistetamatust kahtlusest või isegi kartusest: üks nad ju kõik seisnud vist elus esimest korda silma vastu nõukogude inimesega! „In vino veritas“ – ütleb vanasõna ja ma otse tajusin selles peituvat tõde, kui pärast esimest veiniklaasikest sõprade jutt laubuma hakkas. Oli tunne, nagu mõranenuks kusagil jää ja hajunuks senini takistanud eelarvamused. Keelitasin neid avameelselt küsima kõigest, mis neil südamel – ja küllap seal oli paljugi säärast, mis vajas tublit tuulutamist. Muidugi huvitas neid esmajoones meie kiriku olukord. Selgitasin seda kuidas oskasin – salgamata ka raskusi, millistega meil võidelda tuleb. Ja kui viimaks esitasin mõningaid võrdlevaid arvulisi andmeid kodanlikuaegse ja praeguse kiriku tegevuse kohta – koguduste arvulise koosseisu, ristitavate, laulatuste ja konfirmandide, armulaual käijate ja jumalateenistustis osavõtjate üle – siis märkasin nende ilmes vaid üllatust. Jah, on tõsi, et meil pole koolides usuõpetust, et meil pole ka konfirmatsiooniõpetust endisel kujul, et meil pole noorsootööd – kuid me oleme õppinud neist puudustest üle saama. Igal pahel on tihti ka omad voorused ja neid voorusi oleme endi kiriklikus töös kibedate kogemuste najal märkama hakanud. Kogudused on vabanenud pinnapealsest ballastist, massist, kes varem vaid hea tooni ja avaliku arvamuse tõttu kuulusid vormiliselt kogudusisse. Nüüd koonduvad siia vaid veendunud kristlased – kes valmis on kristlased olema ka raskusis. See – arvule väiksem – element on aga südamega asja juures, see oma ohvrimeelsusega on ka kiriku vaimne ning majanduslik alus palju

suuremal määral kui endised masskogudused. [...] Muidugi – üksikvaimuliku majanduslik baas on mõnevõrra ahenenud, kuid seda tugevam on üldkiriku oma. Paheks on vaid see, et meie kirikukaadri enese ridades on veel küllalt tagasivaatajaid „vanale heale ajale“, mis on põhjustanud umbusaldust meie vastu ja esile kutsunud mõningaid konfliktegi. Elame teissuguseis tingimuses kui varem ja meil on tulnud sellega kohaneda – kuid kas see kirikule kui niisugusele kahjuks on tulnud, seda on veel väga vara öelda: praegused kogemused seda oletust ei kinnita. Väga palju sõltub vaimuliku isikust – esmajoones tema enese elavast usust. Puudub tal see ja tahab ta tegutseda üksnes vaimuliku ametnikuna, siis johtub tal paratamatult raskusi, ta kannatab pettumuste ja kibestumuse all. Kõike seda neile avameelselt jutustades märkasin, kuidas jää meie vahel aina sulas. Nad väitsid siiralt, et neil oluaks sootuks teissugune pilt meie kirikust: suurem osa kirikuid olevat suletud, muudetud klubideks või ladudeks, kirikuõpetajaid olla vähe, enamus neist olevat Siberis hukkunud jne. Kui küsisin, kust nad sääraseid teateid ja andmeid on ammutanud, siis vastas sellele Helsingi üliõpilaspastor [Paul von] Martens päris avameelselt, et tõenäoliselt emigrantide levitatud teateist Lääne ajakirjanduse kaudu.

Kas teostatakse poliitilist kontrolli kiriku kuulutuse üle – esitati järjekordne küsimus. Seegi pärines ilmselt emigrantide loodud legendidest. Minu teada pole kellelki nõutud jutluste käsikirju kuhugi kontrollimiseks. Endastmõistetavalt aga ei tohi kirik sekkuda poliitikasse ega asuda oma kuulutuses arvustama riigi poliitikat: ses suhtes peab meil valitsema puhas laud ja kirik peab jääma niiöelda „oma liistude“ juurde. Temalt ei nõuta ka positiivset propagandat riiklike ülesannete tarvis – selleks on valitsusel oma kaader. Edasi küsiti, kas palju pastoreid on hukkunud Siberis? [...] pärast sõda arreteerituist on eranditult kõik tagasi pöördunud ja seisavad kiriku teenistuses. [...] Kui ütlesin, et olen ka ise üks Siberist tagasipöördunu ja oma endisele töökohale paigutatud¹¹ ilma ühegi takistusega võimude poolt, siis oli mu vestluskaaslaste

¹¹ Siinkohal Salumaa ilustas olukorda. Teda ei olnud ennistatud Laiuse koguduse õpetajaks (kus ta oli teeninud 1944–1945), kuigi koguduses oli küllalt neid, kes seda soovisid. 1961. aastal ei olnud ta mitte ühegi koguduse õpetaja (jutlustas vahel Võrus ja Rõuges), vaid Usuteaduse Kõrgema Katsekomisjoni (UKK) süstemaatilise teoloogia professor. „Endisele töökohale paigutamine“ sai tähendada ainult seda, et ta võis pärast kahtlustusi jätkata UKKs süstemaatilise teoloogia õpetamist ja eksamite vastuvõtmist, milles ametis ta oli viimati 1943–1944 Usuteaduse Instituudis Tartus. (Salumaa 2010: 842–843, 846, 863)

hämmastus kirjeldamatu. „Siis on ju kõik need meilgi korrutatavad jutud Eesti kiriku viletsusest vaid tühi loba“ – hüüatas pastor Martens ja laskis kelneril tuua uue pudeli veini selle heameelega. Miks ei ole meil õiget informatsiooni Eesti kiriku kohta – asetati juba lausa kollektiivne küsimus. Mõnda nad peaksid siiski teadma, kuna meie peapiiskop alles aasta eest viibis isiklikult Soomes külaskäigul ja puutus kokku paljude silmapaistvate Soome kiriku juhtivate tegelastega. Kontaktipuudus meie vahel on põhiliselt tingitud teie eneste eelarvamusest, mis lubavad uskuda emigrantide andmeid puhta kullana – vastupidiseid näha aga läbi musta prilli. Jää oli sulanud, kuid mitte täiesti. Küsisin siis, miks Soome kirik aktiivsemalt ei suvatse osa võtta Praha liikumisest. Vastus sellele oli üsna siiras ning lihtne: meie kiriku juhtkonnas valitsevad eelarvamused, nagu oleks kogu see üritus vaid „punase propaganda“ üks avaldusi. Küsisin, kas nemad praeguse assamblee põhjal võivad jagada säärast muljet – ja mulle vastati üksmeelselt, et põrmugi mitte. Ka nemad olid saabunud assambleele tugevate eelarvamustega, et ega siin ikka midagi suurt ole. Kuid juba prof [Josef] Hromadka ettekanne olla kummutanud osa eelarvamusest ... Nad lubasid kodumaale naasnult teha kõike, et asja selgitada. Mina omalt poolt juhtisin nende tähelepanu veel asjaolule, et Soome kiriku – ja võibolla üldse ka Skandinaavia kirikute – osavõtt kiriklikust rahutööst oleks ka poliitiliselt arukas samm. See võimaldaks tugevama kontakti loomist kirikute vahel ja sunniks viimaks ka emigrantliku vale- ja laimuline vaibuma, mis on külvanud umbusaldust meie vastu rahvusvahelises ulatuses ja aidanud õhutada vaenu idas elunevate kristlaste vastu ilma ühegi põhjusega. Teatud määral on see vaenulikkus süüdi ka meie oma võimude umbusalduses kiriku vastu – kaoks see, siis oleks see suureks kergenduseks meiegi kiriklikule tööle ja tegevusele. Seda mõisteti ja kiideti õigeks. Eraldi neljasilma vestlus õnnestus pidada soomlastest kõige vanema, kogenud, siin-seal maailmas ringiliikunud, skeptilisemaks jäänud pastor Matti Ojalaga. Teda vaevas üks küsimus: kas ikka on tõepoolest nii, nagu ma rääkisin – või püüdsin ma asja pisult idealiseerida, või olin ma koguni kohustatud niimoodi kõnelema? Viimane küsimus kõneles siirusest ja tahtest saada teada võltsimatut tõtt. Et ta töötas Oikumeenilises Instituudis¹², siis oli ta üsnagi kompetentne mitte ainult maailma kirikliku olukorra, vaid tundis ka meil tehtava usu- ja kirikuvastase propaganda üksikasju

¹² Kirikute Maailmanõukogu Château de Bossey Oikumeeniline Instituut.

ajakirjanduses ilmunud materjalide põhjal. Ütlesin, et meie juhtivad ringid ise on korduvalt avaldanud rahulolematust ateistliku propaganda võtete ja meetoditega – ja et praegu vähemalt ei ole märgata kuigi suuri tulemusi ses suhtes kirikurahva hulgas. Kes oma tee usule on kord leidnud, sellele pakub see propaganda üsna vähe – pigem vastupidi, ainult kinnitab tema usulisi veendumusi, kui ta maailma asjade käiku ja siin toimuvat võitlust oskab näha õiges piibellikus valguses. Meile ei ole see tegelikult mingi uudis – vaid pigem loomulik nähtus ja seepärast me seda ka ei karda. Küsisin siis temalt, kas ta Läänemaailma peab kristlikumaks kui Ida ja avaldasin arvamust, et Lääs ei tee küll avalikku ateistlikku propagandat, kuid elab ja tegutseb seda jumalakartmatumalt. Viitasin Läänes esinevale kuritegevusele ja sotsiaalsele olukorrale, mis kaugeltki ei anna tunnistust selle maailmaosa enamast kristlikkusest. Pajatas siis temagi mõningaist oma tähelepanekuist – ja üht-teist isegi Soome elust, mis oma välispidisele kiriklikkusele vaatamata polevat kaugeltki mitte puhas kuld, vaid sisaldavat üpris palju pahnagi. Temalt kuulsin siis, et neile viimastel aastatel eriti noorsoo probleem palju muret tekitab – olevat tõusnud huligaanitsemine ja noorte kuritegevus, mis sõjaeelsel ajal Soomes olnud peaaegu tundmatu. Eriti raske olevat pilt tema muljete põhjal Rootsis, kus kirikuelu kulgevat teatud vaimses tardumuses ja noorsugu kannatavat ideelageduse all tunduvalt enam kui Soomes, vaatamata sellele, et Rootsi on majanduslikult väga kindlustatud olukorras. [...] Meie jutt oli muutunud siiramaks – ka selle mehe eelarvamuste jää oli lõplikult mõranenud. Vist oli ta oma iseloomult küllalt inertne, et muutuda lõpuni avameelseks. [...] Kui ma hindavalt arutlesin lõpulejõudnud päeva tulemusi ja avastasin eneses rahulolematuse kübemeid diskussioonirühma töö suhtes, siis olin ma rahul õhtuse keskusteluga, rahul üle lootuste. Ja lugenult paar lehekülge unerohuks, uinusin viimaks. (153, 60, 70–75)

Nii õnnestunud tal „võltsimatut tõtt“ rääkides soomlaste (Mikael Lehtonen, Paul von Martens, Jouko Martikainen, Matti Ojala, Deryck Sivén) silmad emigrantlike kirikutegelaste valepropaganda suhtes avada ja kõik eelarvamused kummutada.

Tõepoolest, nad lähenesid mulle kogu Läänes leierdatava propagandistlike eelarvamuste koormaga, otsekui provotseerides mindki avameelsele. Neidki huvitas esmajoones meie usu- ja kirikuelu, mille kohta võisin anda sama informatsiooni, nagu seda olin jaganud oma hõimu-

velledelegi. Kuid mu tänaste vestluskaaslaste (Genfist pärit Pierre Pradervand ja ameeriklane mrs Seeley Dole) huvi amplituud osutus märksa avaramaks – ja varsti sadas mulle küsimusi nii majanduse kui poliitika, kasvatuse ja kunsti valdkonnast: neid oli nii palju, et ma vaevalt suutsin kõigele vastata, ei suutnud neid kõiki meelesti pidada. Kuid mõned põhimõttelisema laadiga probleemid on mulle sellest keskustelust siiski meelde jäänud. Nii küsis minult mrs Dole, kas ma tööpoolest pean sotsialistlikku süsteemi paremaks kapitalistlikust ja kui ma sellel seisukohal asun, siis millistel kaalutlustel. Jah, see lõhnas otse eksami järele! Vastates ma ei kavatsenudki kasutada mingit diplomaatilist kõrvalkäiku ega ka patustada omaenda südametunnistuse vastu. Olen tähele pannud, et meil säärasele küsimustele vastuste andmisel ollakse äärmiselt ebapedagoogiline, kui mitte öelda ka ebatahtiline. Venelastel on kombeks otsemaid „oma asja“ kiitma hakata – mis minu meelest kogu usalduslikku õhkkonda rikub ja küsijat jahmatab. Niisugune üllatusrünnak läheb alati välja hea õnne peale ja eeldab küsija juures liiga vähest kriitikavõimet – ja saavutab vaid juhuslikult oma eesmärgi. Muidugi, ma pole majandusteadlane ega asjatundja nende probleemide valdkonnas. Minu otsused sõltuvad mu isiklikust meeldimusest ja saavad olla vaid ühekülgseid või koguni võltsid. Ma võin hinnata kumbagi süsteemi vaid eetilisel seisukohalt, eetiliste kriteeriumide alusel. Et sotsialistlik süsteem tagab kodanikele võrdsed õigused ja need ka igas suhtes järjekindlalt kehtima paneb, tegemata kellestki erandit, siis on selles süsteemis ühtlasi tagatud enamal määral „sotsiaalne õiglus“ kui mistahes kapitalistlikus ühiskonnas. Ühiskondlikud klassid ja kihid on likvideeritud – seega ühtlasi eeldused sotsiaalse ebavõrdsuse ja ebaõigluse taastekkimiseks. Me pole loomulikult seda ideaali veel täiel määral saavutanud, kuid me oleme loonud kindla aluse, millele toetudes me samm-sammult selle suunas edasi rühime. Eelduste loomises seisabki sotsialistliku revolutsiooni ajalooliselt pöördeline tähendus – ja seetõttu me ka ütleme, et ehitame „uut elu“ omal kodumaal: kättevõideldud eeldustele ja alustele ei saagi ajaloo enese seaduspärasuse kohaselt vana tekkida. Ei saa salata, et on tehtud vigu, et on kõrvale kaldutud, mõnda hooletusse jäetud, mõne suhtes rutakalt liialdatud – kuid tõsiasi on, et vigo on avastatud, eksimusi on paljastatud ja et seda ka edaspidi tehakse. Kuid meil on ka edasimineku suuri kogemusi ja me oleme valmis neid jagama alati seal, kus nende vastu siirast huvi tuntakse. Me ei salga ka seda, et kapitalistlik ühiskond areneb – elu ei jää ka siin seisma. Palju on viimase

poole sajandi kestel siingi muutunud – kuid lähemalt vaadates on sellel vaid remondi tähendus. Hoonet ei saa igavesti remontida. Inimliku elu kasvavate nõuete järgi tuleb tihti vana hoone põhjani lammutada ja selle asemele rajada uus, kaunim ning tugevam – selle alus on meil pandud revolutsioonis. Kapitalistliku ühiskonna alused on ent sajandeid samad. Värvitagu see hoone milliseks tahes, sisustatagu see kuidas tahes – teda ei saa suuremaks venitada ega avaramaks teha. Kes elavad keldrikorruksel – need jäävad sinna ka pärast remonti. Vaesed jäävad vaeseiks, rikkad lähevad rikkamaiks ja võimukamaiks. Meie ideaaliks on aga, et kõik ühiskonna liikmed, kõik inimesed oleksid jõukad, et neile piisaks elu-ruumi, et nad takistamatult saaksid rahuldada inimväärse elu vajadusi nii materiaalselt kui ka vaimselt. Me leiame, et selle heaks töötada on märksa mõttekam – nii nagu on alati kaunim ehitada uut maja, kui et vaeva näha vana remontimisega. Teid, Läänes, see kohutab. Laimav propaganda on meie lõplikust ideaalist – kommunismist – teinud fantoomi, millega vaid hirmutatakse. Meie vaatame ent sellele kui ühiskonnavor-mile, milles on teostatud sotsiaalse õigluse maksimum. Me ei ole loonud fantastilisi tulevikupilte selle kohta, kuidas elu üksikasjad kommunistlikus ühiskonnas välja näevad – need kujunevad elu enese arengus, neid kujundatakse üha omandatavate kogemuste põhjal ja mõnigi asi võib sootuks teisiti välja näha, kui me seda praegu kujutleme. Nüüd kaldus jutt aga enam ideoloogiliste küsimuste suunda. Aga teil on ju materialistlik maailmavaade – kas see ametlik ideoloogia ei kutsu esile üksikinimeses, kes samal ajal tahab olla usklik, küllalt raskeid konflikte? Individuaalsete konfliktide ja vastuolude eest pole me ju keegi kusagil kaitstud. Ka meil leidub inimesi, kes arvavad, et neis asjus peaks valitsema vulgaarne ühetaolisus. Need seltsimehed kujutlevad asja ent liiga lihtsalt: inimene, tema sisemaailm, tema meeldimused ja maitsed on paraku väga erinevad ja lõpmatuseni mitmekesised, nende üle ei saa ei vaielda ega neid ka mõjustada. Tundub, et Läänes kardetakse materialismi sama põhjendamatult nagu kommunismigi. Kuid vist on lugu nii, et Läänes ollakse praktiliselt vägagi materialistid – mida katsutakse ilustada välispidise idealismiga; meil on lugu võibolla ümberpööratud – meie elu tegelikkus näitab, et meie ellu ja inimestesse suhtumine on märksa idealistlikum, kui seda üldiselt arvatakse. Kuid loomulikult pole see maailmavaateline idealism – vaid pigem eetiline idealism – idealism selles mõttes, et me näeme inimeses head, tahame temast seda alati välja tuua ja tegelikkusse rakendada. Seetõttu on meil kujunenud ka

teistsugused arusaamised näiteks kasvatus ja karistamise küsimustes: kogu meie kohtulik karistussüsteem on rajatud põhimõttele, kuidas inimest, kes on eksinud ühiskonnas kehtivate seaduste ja korra vastu, õigele teele tagasi juhtida, teda ümber kasvatada väärtuslikuks ühiskonna liikmeks, välja arvatud mõningad erandid, kus ollakse sunnitud eksija ühiskonnast lõplikult kõrvaldama – aga ka sellele äärmuslikule vajadusele vaadatakse kui üleminekuajastu nähtusele. Mis puutub ent usklikesse, siis toimub ka ses suhtes juba ümberorienteerumine: usklikkus ei ole meil niivõrd maailmavaate, kuivõrd praktilise, võiks öelda isegi eetilise ellusuhtumise küsimus. Me oleme õppinud üle vaatama traditsionalismist, me näeme ristiusus põhiliselt praktilist, eetilist elujõudu – mitte sõnu ja teooriat, vaid elavat, inimestarmastavat tegu. Ja keda Jumal ses suhtes on puudutanud ning selles puudutamises temale tõeliselt Jumalaks saanud – see on ning jääb ustavaks ka oma usule, see teab ning kogeb, et vastuolud, mis võivad tekkida teaduslik-materialistlike ja usuliste vaadete vahel, on üksnes pindmised ega löö kedagi roopast välja. Edasi – kas teaduslik-materialistliku maailmavaatega ei ole vastuolus viimaks ristiusu õpetuse põhitõed ise? Ka sellele küsimusele võib vastata mitmeti – kuid objektiivselt asjale lähenedes võib öelda, et siingi vastuolud on vaid pindmised. Piibel ei ole ei teaduslik ega maailmavaateline raamat – ja kui põhijoonis jälgida piibli elukäsitlust, siis on see pigem materialistlik kui idealistlik, olenevalt muidugi sellest, mida keegi nende all kujutleb. Piibellik elukäsitlus on ülimalt realistlik, milles inimlikku elu ajendavaid tegureid nähakse palju sügavamalt kui üheski teises filosoofilises õpetuses. Tema tõed puudutavad inimliku elu kõige sügavamaid probleeme ja eesmäärke – millistega ei tee ega saagi teha tegemist ükski teadus; me ei tohi neid tõdesid rakendada seal, kuhu nad ei kuulu. Sellele võiks lisada veel, et need tõed on vääramatu eetilise aspektiga: Kristuse sellekohased maksimumid jäävad kehtima kõige kõrgemate eetiliste maksimumidena, tunnustatagu seda inimeste poolt või mitte – meile, teoloogidele, on see pikemata selge. Ja kui kord inimeses on ärganud säärase viimsete probleemide tulv, siis ei rahune ta enne, kui ta neile just siit vastuse on leidnud. Neid vastuseid ta ei leia ega saagi leida mujalt. Aga teil tegutseb ju avalik ateistlik propaganda? Tuleb teil võidelda selle vastu? Tohite te seda? Meil ei tarvitse selle vastu võidelda ega ole selle järele ka vajadust. Siiras usklik vaatab sellest üle ja teeb oma igapäevast tööd ausalt – ka sotsialistlikku ühiskonda üles ehitades. Ateism rahuldab mitteusklikke, ta on nende järjekindel maailmavaade.

Tänu ateistlikule propagandale on usklike read ühelt poolt seda tugevamini koondunud kiriku ümber – teisalt aga ka vabanenud sellest elemendist, kes usklik oli vaid traditsiooni ja harjumuse tõttu. Ja millised on teie tulevikuperspektiivid? Me ei seo end millegagi – peale Jumala enese halastava armu, mis on meie usu ja lootuse aluseks. Selles kindlad olles me teame aga, et Jumal oma armu pakub ka uues ühiskonnas, sotsialistlikus ja kommunistlikus. Meie kohus on teha oma tööd – kuulutada Jumala Sõna. Jumal on, kes kõrvad ja südamed lahti teeb. Võibolla on selle vestluse protokoll pisut kirjanduslikum, kui ta tegelikult oli. Oli palju teisigi vähema tähtsusega probleeme – aga või nad siis kõik pikka aega meeles püsivad. Ja võibolla mõni ideoloogiline spetsialist teadnuks kõike seda palju paremini ära seletada – ja ma kardan ka – kohutada! Meil on ikka veel – kuigi seda on parandatud – kombeks eriti sääraseis küsimusis võõrastele kaikaga kulmude vahele kumatada ja neid ideoloogilistelt autoriteetidelt nopitud tsitaatidega jahmatama panna. Sel viisil võime, jah, leida vahest mõne fanaatiku poolehoidu – aga seda arusaamist, mida me vajame endi Läänes elunevate vendade juures, me selle meetodiga vaevalt saavutame. Käisin ma ehk jesuiitliku kavaluse teed? Oma arvates mitte! Oma arvates toimisin ma nii, nagu iga aus Nõukogude kodanik peaks toimima. Kui ma kuhugi külla lähen ja ma kogu öhtu kestel oma võõrustajalt muud ei kuule, kui ainult nurisemist, härdaldamist ja puuduste materdamist – siis on kindel, et ma säärast võõrsil käimist edaspidi teadlikult väldin, olgu seal peolaud kes teab kui meelitatav. Ja mind pole kaua keegi nii siiralt tänanud ühe vestluse eest, kui nood kaks sümpaatset keskustelupartnerit tol öhtul. (188–92)

Viiskümmend viis inimest kutsuti kümnepäevasele külaskäigule NSV Liitu. Luterliku kiriku külalistele ametliku kutse esitamine tehti ülesandeks ELK delegatsioonile ja vastutus selle eest langes Salumaale. Viisitt sattus Suure Isamaasõja alguse 20. aastapäevale. Tallinna väisanud delegatsiooni kuulusid Akira ja Sopas Satake Jaapanist, pastorid Dieter Schellong, Theodor Lorenzmeier ja ajakirjanik Eberhard Kuhrau Lääne-Saksamaalt, Philipp Lindemann Hollandist, Robert Starbuck abikaasaga USAst ja Deryck Sivén Soomest (183–84; vt ka Meie külalisi 1961).

Teekond Moskva-Praha-Moskva oli jõudnud lõpule. Reisi täpne teekond, mida tingis rahvusvahelise organisatsiooni tööst osavõtt, oli ette kirjutatud. Kontaktloomised Prahast võisid olla ette nähtud ja mitte päris vabad, ning seetõttu võib Salumaa kirjutatud „matkakroonikat“

vaadelda reisikirjanduse žanrile omase eesmärgi kõrval ka välissõidu laiendatud raportina.

ÁRPÁD ARDERI „100 PÄEVA. MÄLESTUSI MATKALT ROOTSI JA SOOME 1967.A.“¹³

Rakvere Karmeli baptistikoguduse presbüteri Árpád Arderi psühho-biograafiliste sugemetega reisikirja kontekstuaalseks raamistikuks olid umbes üksteist kuud tagasi surnud isa Aleksander Arderi matused ja kakskümmend kolm aastat oma ema Tatjana Arder-Laamaniga¹⁴ kohtumisest unistamine.

Valge laev. Ta nimi on „Nadežda Krupskaja“. Kunagi pole see nimi mulle kõlanud nii soojalt kui praegu, kui ta valmistub mind kandma vastu mu 23 aasta unelmale – kohtumisele e m a g a. [...] Südames on pühapäev. 26. augustil 1967 üks tund enne keskööd eemaldab puksiiri laeva kaist. Lähen üles laevalaele ja mõtisklen Leningradi tulede hääbudes öösse. Süda on heldinud tänust Jumala ja inimeste vastu. (Arder 1968: 1¹⁵)

28. augustil saabuti Stockholmi. Uppsalas, ema kodulinna, väisas Arder ülikooli raamatukogu, kus tellis eestikeelse ajakirjanduse aastakäigud, ning külastas linnakalmistul Dag Hammarskjöldi ja professor Andrus Saareste haudu. Edasi sõitis ta Lõuna-Rootsi, et käia ära kohas, kus olid elanud isa ja ema, ning ka selles majas, kus algas „üks elu müsteeriume“. Väikelinna Växjö raamatukogus püüdis ta leida kirjalikke materjale isa kunagise kontserttegevuse kohta 1921.–22. aastal.

Välis-Eesti kirjanduskeskuses Lundis kohtus Arder Bernard Kangro ja Valev Uibopuuga ning sai Aino Kallase Hiiumaa majamuuseumi jaoks kingiks Kangro koostatud Välis-Eesti bibliograafia.¹⁶ Kuigi selle

¹³ Kirjeldus: pehmeaaneline; 20,2 x 13 cm; 86 lk; 17 mustvalget fotot; kirjutatud Rakveres veebruaris 1968.

¹⁴ Tatjana Laamanile oli sõiduks Rootsi väljastatud 25. septembril 1939 välispass, millesse olid kantud poeg Árpád ning tütreid Ilona-Anna ja Silvia (RA, Politseitalitus 1940: 67p). Reisikirjas ei maini Arder oma ema nimeliselt.

¹⁵ Edaspidi on selles alapeatükis viidatud Arderi reisikirjale vaid leheküljenumbritega, täisviidet kordamata.

¹⁶ Vt Eesti kirjandus 1966.

materjali hulgas oli Árpádi arvates ka „kahtlase väärtusega kraami“, oli ligi kolm tuhat teost ometi aukartustäratav saavutus. (l 21)

Reisil kogetud pettumustest räägib ta vähe. Esimese niisuguse valmistab Lundi kunstigalerii näitus Art-Philosophy Superlund¹⁷. „Ma ei ole küll elus kohanud paika, kus ühe ruutmeetri peale oleks kokku kuhjatud nii palju rumalust.“ (l 23) Aga sellest veelgi enam masendab teda nelipühilastest lahku löönud „Maaran-ata“-nimelise liikumise¹⁸ telkkoosoleku külastus Uppsalas. Vene usklikud noored esineksid tuhat korda paremini, kui neile ainult selleks Moskva Punasel väljakul luba antaks, mõtleb ta endamisi „oma esimeselt Rootsi jumalateenistusel“ lahkudes.

Pettumust aitas korvata Stockholmi eesti baptistikoguduse külastamine Norrmalmi baptisti kirikus. Arder andis neile ülevaate usuelust Eestis ja Kesk-Aasia saksa kogudustes¹⁹.

Eesti vabakoguduste töö on aga suur sisemine raskus – tema niigi väikene arv liikmeid on killustunud kolmeks. Näiteks Stockholmis töötavad eesti baptistid, nelipühilased ja vabakogudused kõik omaette. [...] See oleks suureks õnnistuseks, kui neil kolmel suunal õnnestuks leida ühine alus töötamiseks meie kahaneva kaasmaalaste hulga keskel. Eesti usklikkonna ühtsus välismaal saagu üheks kodumaa ühinenud vendluse palveaineks. (l 30)

Stockholmi Beetelseminaris (*Betelseminar*) – kus oli kunagi õppinud ka Vormsi baptistikoguduse jutlustaja John Römberg – kohtus ta Rootsi Baptisti Liidu juhtidega, kellest mitmed olid 1956. aastal Eestis käinud.²⁰

¹⁷ Vt näituse kataloogi „Superlund 1967“.

¹⁸ Vt Alvarsson 2015.

¹⁹ Arder oli külastanud Kesk-Aasia Aman-Karagai saksa kogudust 1967. aasta kevadel ja vahendanud neile Saksa DVst saadud saksakeelseid piibleid (Arder 2021: 24).

²⁰ Rootsi Baptisti Liidu (RBL) viieliikmeline delegatsioon, millesse kuulus ka tuntud vabakoguduste ajaloo uurija, Uppsala ülikooli professor Gunnar Westin, viibis NSV Liidus 24.03.–4.04.1956, Eestis 29.03.–1.04. Tallinna saabuti Riia rongiga kell 12.17. Vastuvõtjad: Emilie Bertelson, Johannes Laks, Aleksander Sildos, Osvald Tärk, Oskar Olvik, Robert Vösu, August Ruusna ja Ferdinand Mathiesen. Autodesse paigutas delegatsiooni Baltimaade vanempresbüter Nikolai A. Levindanto. Lõunasöögist hotellis Palace võtsid osa kõik vastuvõtjad, v.a Laks ja Vösu. Seejärel sõideti Haapsallu, kus tutvuti linnaga, osaleti baptistikoguduse õhtusel jumalateenistusel, joodi õhtuteed Johannes Lipstoki korteris ja sõideti kell 22 tagasi Tallinna. Järgmisel päeval tutvuti Tallinnaga. Õhtusel jumalateenistusel Olevistes 19.00–22.00 osales ligi 4000 inimest. Laupäeval sõideti Mustveesse, sealsel jumalateenistusel osales u 300 inimest. Pühapäevahommikul jumalateenistusel Olevistes kell 10–13 osales ligi 3500 inimest.

Arder kirjeldab erinevate konfessioonide kiriklikku elu Rootsis. Sotiaalsfääri, kriminaalhoolduse, teeninduskultuuri ja ehitiste kvaliteedi kirjeldused on edasi antud positiivsetes toonides, kõige lõpuks lausub ta kiidusõnu Rootsi demokraatiale, kus võim ei olnud rahvast võõrdunud.

Kohtumisi kroonis koos Rootsi parlamendiliikme Einar Himmerforsiga tehtud visiit Rootsi kommunistliku partei esimehe Carl-Henrik Hermanssoni juurde, kelle seisukohta usuvabaduse küsimuses pidas Árpád eriti tähelepanuväärseks: oleks loomulik, et ka kommunistlikus riigis on pühapäevakoolid ja noorsoo usuline kasvatus lubatud.

Erakordseks kujunes ka kohtumine misjoniselti Licht im Osten esimehe Hans Brandenburgiga,²¹ kes saabus Lääne-Saksamaalt neljaks päevaks külla.

Meid ühendas usk vene rahva suurde tulevikku Venemaal. Ja evangeeliumi suurde tulevikku Venemaal. [...] Usun isiklikult, et selles Ida ja Lääne lähenemises on eriti vahepealseil väikerahvail – eriti eestlastel, soomlastel ja ungarlastel oma osa. (148–49)

Tagasitee koju kulges läbi Soome. Arder oli juba oktoobris jõudnud teha sinna kiirvisiidi, et külastada Hietaniemi kalmistul Aino Kallase ja Julius Krohni perekonna hauda.

Tamperes käisin ka Lenini muuseumis²², mis asub kohalikus Töölismajas – seal, kus inimkonna õnnetuseks esmakordselt kohtusid Lenin ja Stalin. Muuseumi suure hoolega valmistatud ekspositsioonil on nõukogude külastaja jaoks pakkuda vähe uudist. Esmakordselt saan teada vaid kahte fakti: et Leninil oli koolis usuõpetus „viis“, aga loogika „neli“, [ning] et Lenini ja Krupskaja laulatusel hoidis pruudi krooni soomlane. (172)

Tehti visiit EELK peapiiskopi juurde ja anti üle Rootsi peapiiskopi tervitused, öhtul osaleti jumalateenistusel Olevistes 19–22. Delegatsiooni liikmed avaldasid soovi, et 72-aastane Bertelson saaks loa sõita Stockholmi kahekuulisele puhkusele. (RA, Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s 1956) RBLi häälekanajas Vecko-Posten (nr 15, 1956) ilmunud reisikirja tõlkis usuasjade volinikule lühendatult Johannes Lipstok. Rootslastele avaldas sügavat muljet koguduse- ja koorilaul. Riias kanti 120 lauljaga ette Mozarti „Ave verum corpus“, Oleviste 150 lauljat koos orkestriga kandsid ette Beethoveni „Kiidulaulu“ ja Händeli „Halleluja“ oratooriumist „Messias“. Delegatsioonile anti üle nahkköitesse pandud osa hümnist, mille oli loonud keegi Eesti helilooja. (RA, Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s 1956a: 45–47)

²¹ Vt Licht im Osten järelhüüdu (Mees, kes räägib 1997: 59–60).

²² Lenin-museo, asutatud 20.01.1946.

Teisel korral Tamperet külastades osales ta Soome Kristliku Töölisliikumise nõupidamisel ja veetis õhtu lihtsate töömeeste seltsis. Lisaks jutlustas ta Kotka Siioni nelipühikoguduses, külastas Anjalas Mathilda Wrede²³ hauda ning andis intervjuu kohalikule ajalehele²⁴, märkides muu hulgas, et ingerlastele peeti jumalateenistusi Tartus, Kohtla-Järvel, Petrozavodskis ja Rakveres. (174)

Kordagi ei kohtunud Arder soome- ega rootsikeelsete baptistidega, küll jutlustas ta nelipühikogudustes ja võttis 5. detsembril osa Soome nelipühiliikumise juhi Eino Mannise²⁵ matustest. Kuulanud 6. detsembril raadiost Soome iseseisvuspäeva paraadi ja jutluse ülekannet, asus ta järgmisel päeval Helsingist rongiga tagasiteele, jõudes Leningradi kaudu Rakverre päev hiljem.

Järgmise aasta 15. veebruariks valminud masinakirjaline reisikiri ei jäänud tähelepanuta. Selle „ideoloogiliselt kõikuva“ raamatu levitamine usklike seas oli andestamatu. Árpád vabastati 1968. aastal Rakvere Karmeli koguduse teenimisest ning uut viisat sõiduks haige ema juurde 1976. aastal ta ei saanudki. Veel seitseteist aastat hiljem ei oldud reisikirja „100 päeva“ unustatud: see Árpádi ideoloogiline viga märgiti ära tema poja Jaan Arderi viisataotluses (RA, ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee 1985).

ROBERT VÕSU „PIKA REISI PÄEVIK“²⁶

Robert Võsu reisikiri vahendab kiirpilguliselt muljeid USAst (New York, Seattle, San Francisco, Santa Barbara), Pariisist, Viinist, Zürichist, Rüşchlikonist ja Helsingist, keskendudes põhiosas Kanadale, Torontole, kus eesti baptismi juubelikonverentsist kujunes üks laiahaardelisemaid väliseesti pagulasüritusi.

²³ Vaasa kubermangu kubeneri tütar Mathilda Augusta Wrede (1864–1928) pühendas oma elu vangide ja vaeste aitamisele.

²⁴ Töenäoliselt Kotkas ilmuvale ajalehele Etelä-Suomi.

²⁵ Eino Ilmari Manninen (7.09.1896–23.11.1967) oli Helsingi Saalemi koguduse rajaja ja juht. Reisikirjas märgib Arder, et järelhüüde esitas ka Soome kiriku peapiiskop [Martti] Simojoki, aga ei maini, et sõlmis matustel temaga isikliku tutvuse (SRA-OMA, Martti Simojoki 1973: s.n.).

²⁶ Kirjeldus: pehmeaaneline; 20,2 x 13 cm; 245 lk; kirjutatud Tallinnas sügisel 1969.

Viisataotluse kolmekuuliseks sõiduks Toronto baptisti koguduse 20. aastapäevale ja Eesti baptismi 85. aastapäevale pühendatud (28. juunist kuni 6. juulini) juubelikonverentsile ning Baptisti Maailmaliidu konverentsile Austriasse esitas Vösu 25. novembril 1968 (RA, ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee 1968: *s.n.*).

Nüüd paistab see siiski olevat tõsi! Terve aasta on selle reisi vastu valmistatud, aga olen olnud üsna pikaldane uskuma, et see tõesti tuleb toime. Nüüd aga istun juba tund aega lennukis IL-62 ja kõik dokumendid, jutud ja lennuki sõit lääne suunas osutab sellele, et see siiski on reaalsus ja mitte „fata morgana“ või unenägu. Kõik pika reisi ettevalmistused, mured, ärevused, küsimused ja kiirustamised on möödas. Hinges on rahu nagu tormi järgsel merel, kus veel mõni aeglane laine veereb rannale.

Niisiis algan tänasega (26. mai 1969) pidama reisipäevikut, et kirjas säilitada selle elu erakordse teekonna elamused võimalikult värskena ja hoida ka koduseid ning kõiki kalleid sõpru kursis oma rännuelamustega. [...] Õieti pidanuks reisipäevikut pidama hakkama aasta tagasi, sest iga sündmuse ettevalmistus kuulub ka selle juurde. Ma ei söandanud aga seda teha, sest see kõik paistis olevat nii ebareaalne. Isegi veel eile Tallinn-Moskva lennukis ei söandanud hakata seda, sest sisemiselt ei suutnud ikka veel võtta kindlana, et ma sõidan, kuigi midagi selle vastu ei rääkinud. Uskumatus on ikka väga sügaval südame põhjas ja seepärast pole ime, et „usk pole kõikide käes“. Minul on aga ikka olnud vähekesse hingesugulust apostel Toomaga, kuigi ta pole mu ideaal-apostel.

Kogu see asi algas sellega, et möödunud aasta aprillis otsustas Toronto baptisti kogudus pühitseda oma 20-aastast juubelit ja Eesti baptismi 85. aastapäeva käesoleva aasta suvel ja sellel puhul kokku kutsuda ülemaailmne väliseestlaste baptistide konverents 29.²⁷ juunist kuni 6. juulini. Sellega seoses otsustati kutsuda ka üks esindaja Eestist ja valik langes sel puhul minule. Sain mai kuus koguduse kutse, aga seda ma ei saanud anda käiku, sest võetakse vastu ainult isiklikke kutseid. Seda on aga välismaalastele raske teha selgeks. Minu vastavale seletusele ei järgnenud mingit teadet. Arvasin juba, et nad on ettevõttest loobunud. Alles Soomes olles õnnestus seda selgitada lähemalt ja novembris saabus kutse Toronto koguduse abijutlustajalt Hillar Paliaselt. Selgitasin,

²⁷ Tegelikult päev varem (vt Suurkonverentsilt 1969).

kuidas suhtuvad sellesse ametivõimud usuasjade liinis. Kui selgus, et nad üritust toetavad, andsin paberid sisse novembri lõpu päevadel.

Algas vastuse ootamine. [...] kahe kuu pärast, 28. jaanuaril saabus viisade büroost jaatav vastus. Sellele järgnes Kanada viisa ootamine. See tuuris kauem – peaaegu kolm kuud. Et aeg oli kiire ning asi oleks enne juba selge ja korras, tegin dokumentide vormistamiseks kaks reisi Moskvasse. [...] Seal kuskil kaugel on siis põhjanaba – Artika. Ei tea, kas need lõpmata suured jääväljad muudavadki kahe suure põhjapoolse riigi – N. Liidu ja Anglo-Ameerika – suhted jahedateks? Minu ülesandeks on siis neid teatud väikeses osas soojendada. Kas ma suudan seda? Tahaksin südamest sinna viia kodumaa ja Jumala armastuse soojust. Issand, anna mulle selleks oma elavat tuld!

On möödunud 30 aastat kui viimati käis me vendluse esindaja üle ookeani. Nimelt vend Osvald Tärk käis USA-s, Atlantas baptistide maailmakongressil²⁸. [...] On siiski soe tunne südames, et võin kohtuda paljude ususõpradega. On teatatud, et mind oodatakse suure armastusega. Kuid paljuid eestlasi on seal võetud vastu ka väga vaenulikult. Elu on mänginud seda kurba komöödiat, et väikene paljukannatanud eesti rahvas on muutunud üksühe suhtes vaenulikuks. Jumala armastus on siingi selleks tugevaks sidemeks, mis need arusaamatused ja barjäärid ületab. Aga kas täielikult? Kuu algul nägin und, et olin Torontos ja mind võeti vastu väga jahedalt. Unenäoasetajad trööstisid mind, et unenägu täitub vastupidiselt. Elame, näeme!

„Ma pealpool pilvi elan ...“ Kuidas küll elada nii kõrget usuelu, et pilved ei suudaks varjata Isa armastavat palet? Selles vend [Johannes] Laksi loodud laulus on kirjeldatud sellist seisundit. Mu kadunud isa küsis minult, kas selline usuelu on pidevalt võimalik? Mõnede usuelu kirjeldusist paistab, et nad on elanud sellist usuelu, aga kas pidevalt ja kaua? (Võsu 1969: 1–6, 9–11²⁹)

Montréalisis nägi ta elus esimest korda anglikaani kirikut ja Torontos näidati talle kohe uut trükist tulnud eestikeelset piiblit³⁰.

²⁸ Kuues Baptisti Maailmakongress Atlantas toimus 1939. aastal.

²⁹ Edaspidi on selles alapeatükis viidatud Võsu reisikirjale vaid leheküljenumbritega, täisviidet kordamata.

³⁰ 1955. aastast tegeles eksiilkiriku piiblitõlkekomisjon praost Richard Koolmeistri juhitud eestikeelse piiblitõlke revideerimisega, mille viis läbi Johannes Aavik. Tööd

On umbes 3 cm paks. Peatükkide ja salmide jaotus on allutatud sisulisele korrale. Üksikosadel on oma pealkirjad ja paralleelkirjakohad on all. UT osas näib olevat Põllu tõlge, kuid mõni tugevam „pärl“ on siiski muudetud. Loodan, et saan selle ka endale ja siis on aega sellega hakata tutvuma. Kaalult on ta ühe kg raskune, vähe kergem kui meie venekeelne piibel. Trükitud on seda esialgu kaunis vähe: 5000 eksemplari. Aga ehk saame mõned ka meie omale. Esialgu olen muidugi ise sellest huvitatud. Reisi jaoks pisut suur on, aga siiski. (128–29)

31. mail viidi Võsu kristlike ärimeeste (Full Gospel Business Men's Fellowship) koosolekule, kus esines misjoniorganisatsiooni Teen Challenging asutaja David Wilkerson, ent nõrga keeleoskuse tõttu jäi talle seal paljugi arusaamatuks. See-eest laulupeo saja aasta juubeli rongkäigus „oli päris armas näha eestlastele omaseid näojooni. Tunduvad palju kaunimana siin tavalistest nähtud inimestest. Valitsevad on linalakad, eriti laste hulgas.“ (135)

2. juunil leidis aset erakordne kohtumine evangeeliumi kristlaste kauaaegse juhi Karl Leopold Marleyga tema suvilas Muskokas.

Vend on kodumaaga tihedas kirjavahetuses ja loeb „Vennalikku Teatajat“. Nii on tal kaunis hea ülevaade, aga muidugi veel palju küsimusi. Rääkis ka oma elust. Võõrsil pole ta kodunenud. Oli juttu kodumaale asumisest, mida ta ka on kaalunud, aga arvab, et sellest ei tule midagi välja. Tal on vähekesi oma arusaamad me tööst. Tugevasti esineb pessimistlikke jooni ja mõtteid. (143)

Külastades Toronto Evangeeliumi Kristlaste Vabakogudust, mille ingliskeelses vastes (Estonian Covenant Church) oli alles jäetud veel ainult viide „vabakogudusele“, näis talle, nagu oleks suhtunud tema sedastusse – meil Eestis pole enam vahesid – kaunis jahedalt.

[...] siinsed väiksed rühmitused leiavad oma töös olevat erilise missiooni. Nimelt nad näevad oma suurt ülesannet selles, et säilitada endisi nimetusi. Kodumaal on nad läinud kaduma ja oleks kahju, kui nad ka siin kaovad. See tähendaks teatud ajalooliste koguduste ajaloo kadumist

kroonis käsikirja üleandmine Londonis Briti ja Välismaa Piibliseltsile (The British and Foreign Bible Society) 1966. aasta veebruaris. 1968. aasta lõpul trükki antud 5000-eksemplarine piibel jõudis kasutajateni järgmise aasta veebruaris ja müüdi läbi paari nädalaga. Teine trükk jõudis müüki veel sama aasta sügisel.

öldse. Nii on siin veel nelipühilased, paar perekonda priilasi ja isegi mõned baptistid. Viimased ei pea Kaljo Raidi kogudust küllalt baptistlikuks. See olevat mingi segu mitmest ja seega vastab enam kodumaa ühinenud kogudusele, kuigi kannavad baptisti nimetust ja kuuluvad ka siin kohalikku liitu. Tegelikult on ka siin liikmeid mitmetest kogudustest ja nad rõhutavad oma allianssmeelsust. Seega kodumaine ühenduse mõte leiab siin sooja pinda.³¹ (154)

13. juunil külastati New Yorgis Ameerika Piibliseltsi ja sõideti Madison Square Gardenisse Billy Grahami krusaadile (ligi 22 000 kuulajat, laulis 2000-liikmeline koor Cliff Barrowsi juhatusel, eespalvele tuli umbes tuhat inimest). Seejärel Karl Kaupsi haul³² vaikselt seistes tärkas hinges küsimus: „Ei tea, miks nii mitmed me usulised juhid peavad hingama võõramaa mullas?“ (173)

Eesti baptistide ülemaailmsel konverentsil³³ Torontos kandis Võsu ette Oleviste aastapäeval peetud jutluse „Koguduse püsivad jõuallikad“. Eestist kaasa toodud helilindilt kuulati Oleviste koguduse koorilaulu ning Aleksander Sildose, Osvald Tärge, Oskar Olviku, Johannes Laksi, Ruudi Nõlvaku ja Imant Ridaliste salvestatud tervitusi. Esitleti Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Koguduste Liidu jutlustajaid, laulukoore ja palvelaid tutvustavat nahkköites fotoalbumit ning anti üle vineerplaadil Eesti kaart, millele oli iga palvela põrandalauast võetud laastuga märgitud selle asukoht Eestis.³⁴

³¹ Siia tuleb kommentaarina lisada, et 1951. aastal oli Võsu kirjutanud: „Jumal tahab liita eesti usklike konda üheks kõrgel vaimulikul pinnal, neid üheks joota ühe Vaimuga. Kui Jumal on lasknud teostada paljude koguduste juures välist ühendamist, siis on sellest veel vähe. Need peavad saama ka sisemiselt üheks, et neil oleks üks süda ja üks hing, nagu algkogudusel. On vajalik maha kiskuda ajalooliselt kujunenud vaheseinad ja tunnistada Jumala lasteks kõiki neid, keda Jumal on selleks tunnistanud.“ (Võsu 1951: 4, 10)

³² Vt nekroloogi ajakirjas Usurändur (12. oktoobril... 1969).

³³ Konverentsi moto oli „Vaadates Jeesusele“ ja selle logol oli kujutatud risti, mille ümber paiknesid arvud 90, 85 ja 20. Esimene tähistas 90 aasta möödumist Läänemaa ärkamiste algusest, teine 85 aasta möödumist baptisti liikumise algusest ja 20 Toronto baptistikoguduse vanust. Vt ajakirja Usurändur nr 5/1969 kaanepilti. Võsu nimetab seda hiljem „eesti usklike konverentsiks“ (Võsu 1969).

³⁴ Oma reisikirjas ei märgi Võsu, et 30. juunil kõneles ta teemal „Jüngrid vaatavad Jeesusele Jeesuse päevil“. „Kristus peab olema tsentrumis, mitte tões ja voolud. Kontrollime, kas Jeesus on ikka veel tsentrumis. Paljude ideaal on tagasi apostlite juurde, kuid õige on Kristuse juurde. Kahjuks nüüd on tekkinud Kristuse atmosfääris moodsus, segadused, konverentsid ja kongressid, need ei lahenda asja.“ 1. juulil jutlustas ta teemal

2. juuli õhtusel jumalateenistusel tegi Võsu ettekande Halle pietismi ajaloost Eestis.

[...] olen esimene ajaloolane, kes seda uuris³⁵. See referaat leiab ootamatult elava vastukaja ja see lubatakse trükkida eribrošüüris. Koosoleku lõpul on ajaleht „Meie Elu“ toimetaja kohal ja palub luba selle sisu refereerida ajalehes³⁶. Kaljo Raid ja Evald Mänd on sellest ettekandest haaratud. (I 113)

Võõrsil asuvate Eesti baptistide keskkoonidise esimehe dr Artur Proosi autoga alustati pärast juubelikonverentsi ringsõitu läänerannikul, külastati Seattle'it ja San Franciscot, kus vaadati pühapäeval, 20. juulil teleülkannet Ameerika astronautide laskumisest Kuule. Seitsme päeva pärast jõuti Santa Barbarasse, kus külastati dr Reuben Archer Torrey 4000 iste-kohaga kirikut Church of Open Door.

Torrey poolt antud alused ja vaimsus püsivad. Ega Ameerikas pole ka ainult segased asjad, vaid on ka kaunist tööd. [...] Keegi on ütelnud, et kui ma kaks nädalat Los Angeleses nii tänaval pean kõnesid, siis mul on oma kogudus, ükskõik missuguse rumala õpetusega ma ka välja peaksin tulema. (I 177–178)

Kanadast lahkus Võsu 3. augustil, koju jõudmiseks oli valitud marsruut Toronto-Pariis-Viin-Zürich-Helsingi-Tallinn, ning Pariisis oli ta juba üksinda.

„Kogudus vaatab Kristusele tänapäeval“: „Kogudus on tänapäeval probleem. Küsimus, mida kuulutada? Oht kohandada sõnumit vastavalt oludele. Paulus püüdis seda teha Ateenas. Nüüd on tervistamine moodis ja sõnum suunatakse nii. Peab olema piiride selgus ja tõe kindlus, eriti maailmaga. [...] Ökumeeniline moment on surnud luud.“ (Suurkonverentsilt 1969)

³⁵ Siinkohal ta liialdas. 1943. aasta maiks oli ta sooritanud ülikoolis eksamid ja seminariharjutused ning asunud magistritööd „Halle pietism Eestimaal 18. sajandil“ koostama (RA, Tartu Ülikool 1943: 23–24). Rudolf Põldmäe oli 8. mail 1940 saanud filosoofiateaduskonnas magistritöö „Halle pietismi mõjudest eesti kirjanduses aastail 1710–1750“ eest hinde „S“ *magister philosophiae* diplomi saamiseks Eesti ja üldise kirjanduse alal (RA, Tartu Ülikool 1940: 98). Robert Võsu pidas 13.9.1979 Saksa DVs Buckowi baptisti seminaris kolm loengut Eesti kristluse ajaloo teemadel, eriti hallepietismi ja herrnhutismi mõjude kohta (RA, Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s 1979b: 146).

³⁶ Ettekanne avaldati lühendatult Torontos ilmunud ajalehes Meie Elu. Võsu tõlgendas Halle pietismi kogu Eesti ajaloo esimeseks usuliseks liikumiseks, mis suutis anda eestlastele pühakirja. Võsu järeldas, et hallelik pietism tõestab eesti rahva kultuuri juurte paiknemist sügaval usulises pinnases – 250 aasta taguses usulises liikumises –, millest tingituna tuleks ka varasem kultuurilugu ümber kirjutada. (Meie Elu 28/9.7.1969)

Naiste rõivastus ei ole nii mitmekesine ja vaba, nagu Ameerikas. Pükstes käib neid vähem, aga „minisid“ on küllalt. Üldse on rõivastus korralik, aga üsna tagasihoidlik. [...] ka „karvaseid“ liigub üsna rohkesti. Samuti armastajaid paare. See on Pariis öhtul... (1 192–193)

6.–10. augustini võttis ta Viinis osa Austria baptistide sajanda aastapäevaga seotud Euroopa baptistide föderatsiooni „Gottes Volk im Umbruch der Zeit“ deviisi all kulgenud konverentsist, ent unustas Viinis käia vaatamas kohta, kus oli põletatud anabaptist Balthasar Hubmaier. Zürich pakkus anabaptistide ajalooga seotud kohtade külastamiseks kordades rohkem võimalusi: Grossmünsteri katedraal (seal oli toimunud Zwingli dispuut anabaptistidega), Traumünsteri kirik (seal oli jutlustanud Balthasar Hubmaier), tänav, kus anabaptism 1525. aasta jaanuaris alguse sai, raekoda, kus nende üle kohut mõisteti, ja Felix Manzi uputamiskoht. USA Lõunabaptistide Liidu 1948. aastal rajatud Rüschnikoni seminari juhtkond jahmatas tõsiselt oma puuduliku Baltimaade ajaloo ja usulise arengu halva tundmisega.

Meeleolud kõikusid. Oli tunda pika reisi väsimust ja reisija ei varjanud pikast kodust eemalviibimisest kogunenud üksindustunnet.

Ei ole nagu tahtmist kuhugi minna. Võiks ju käia veel mõnes muuseumis. On väike pettumustunne ka edasise sõidu osas. On nähtud losse, kujusid, platse ja kõike. Ei jätku enam jõudu ja tahtmist siin üksi käia. Ka kodumaalt pole kodustelt juba üle kuu mingeid teateid. On seal midagi ka juhtunud või on kõik vana viisi? Usume, et kõik on hästi. (1 232)

Helsingist Tallinna jõudes tuli iseenesestmõistetavalt läbida ka toll.

[...] ja see võtab aega. On mõnda kirjavara teel kogunud, mis jääb kontrollimisele. Pärast sain kõik kenasti kätte. Mõned olid oodates ära väsinud ja koju läinud, aga ligi 40 inimest oli siiski kohal. Leida muidugi kõige ees. Siis lapsed ja kõik head sõbrad ja tuttavad. [...] Olen jälle kodus. Algab jälle töö. Pikk reis on nagu unenägu selja taga. (1 245)

Usuasjade volinikule kirjutatud kolmeleheküljelises raportis tunnistas Võsu, et ta oli „seadnud oma eesmärgiks usaldust väliseestlastes süvendada“ ja talle tundus, et see ka „mõnevõrra õnnestus“ (RA, Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s 1969a: s.n.). Volinik polnud rahul. Tema käest oodati midagi konkreetsemat ja Võsult põhjalikumat küsimustele

vastamist. Kuu aja möödudes esitatud neljaleheküljeline reisiaruande lisa sisaldas näiteks järgnevaid punkte: vestlused perekondades, eelarvamusi usulise olukorra kohta, Ameerika koguduste tegevusest. Võsu kinnitas, et oli valgustanud perekondlikes vestlustes Kanada eestlasi nõukogude inimestele loodud hüvedest: tasuta arstiabi, korterite odavus, tasuta haridus, automaksu puudumine, mis ühe keskmise ameeriklase jaoks moodustas 100–150 dollarit kuus. Ameerikas oli tulnud korduvalt vastata küsimustele: kuidas oli selline reis osutunud üldse võimalikuks? Kas usu pärast vallandatakse koolist ja töökohtadelt? Kas jutlusi tsenseeritakse ja vaimulike lojaalsust võimule kontrollitakse ning kuidas tegutseb põrandaalune kirik NSV Liidus?

Ütlesin, et olud selles osas on järjest muutunud avaramaks ja see kuulub ka selle juurde. Et selles ka on vähekeese „imet“, ei saa salata, aga me kui usklikud usume ju imesid. Kuid kõrvalt oli kuulda, et mõned, kes mind varem ei tundnud, pidasid mind ka vähekeese „roosaks“. „Punaseks“ just ei arvanud! Usulistest eelarvamustest on Läänes laialt levinud arvamus, et usu pärast vallandatakse töökohalt ja heidetakse välja koolist. Kinnitasin, et see on olnud ainult üksikute probleem, aga see pole mitte valitsuse poliitika ja nüüd on antud välja seadus, mis taolised asjad keelab. Üleastujad võivad saada kuni kaks aastat vangistust. [...] Kirikut võrreldakse piiblis hoonega. Igal hoonel on oma maapealne ja maa-alune osa (ingl. k. underground church). Võib-olla siin maal püütakse esile tõsta nähtavat osa. Nõukogude Liidus kiriku tegevus toimub tagasihoidlikult ja palju on nähtamatut. Nii on see ka isiklikus usuelus. Aga jaotus „maa-aluseks“ ja „maapealseks“ kirikuks on meile võõras ja see mõiste näib olevat välja mõeldud siin maal ja ka vastavad iseloomustused. Ka meie liidust lahkunud osa ei saa pidada „põrandaaluseks“, sest nemad kipuvad tegutsema liiga avalikult – parkides, avalikes kohtades jne (RA, Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s 1969b: s.n.).

Usuasjade voliniku kirjavahetuses mainitakse Võsu reisimärkmete koopia saatmist EKP Keskkomitee propaganda ja agitatsiooni osakonna juhatajale (RA, Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s 1969c: s.n.). Koopia all võib tõenäoliselt mõista Võsu reisiaruannet ja selle lisa, kokku seitse lehekülge, aga pole välistatud, et selleks võis olla ka 245-leheküljeline „Pika reisi päevik“, mille kirjutamiseks oli tal olnud aega rohkem kui kaks kuud.

ROBERT VÕSU „PÕHJAS JA LÕUNAS. REISIMÄRKMEID 1971 A SUVEL“³⁷

Robert Võsu „Põhjas ja Lõunas“ kajastab linnulennuliselt 1971. aasta välisreise Rootsi ja Itaaliasse. Kanada reisikirjale sarnast sündmuste, inimestega kohtumiste ja mõttevahetuste sisutihedust selles ei kohta.

Rootsit oli Võsu elus esimest korda külastanud Eesti Baptisti Usuteaduse Seminari lõpetajana juba 1935. aasta kevadel (25.–30.05.) ja teisel korral Tallinna Viladellia baptistikoguduse noortekoori koosseisus 1936. aasta suvel (13.06.–3.07.) (RA, Politseitalitus 1935: *s.n.*; RA, Politseitalitus 1936: *s.n.*). Seekordse kutse olid organiseerinud Narvast pärit Stockholmi eesti baptistikoguduse vanem Oskar Loogna ja Robert Rebane. Küllakutse Itaaliasse esitasid Eestit külastanud itaalia baptist Piero Bensi ja Itaalia Baptisti Liidu juhatuse liige Maurizio Girolami. 29. mail esitatud välissõidu avalduses põhjendas Võsu oma sõitu vajadusega „informeerida Rootsi usklikke Eesti usklikke usulistest oludest“ (RA, ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee 1971: *s.n.*).

Juba mõnda korda on Rootsis asuvad eestlasist usklikud kutsunud mind endale külla, aga ikka see ei tulnud toime. Möödunud aasta lõpul saabus uus kutse nende konverentsile ülestõusmispühade ajal Boråsis. Ma polnud sugugi sisemiselt kindel, kas anda sellele kutsele käiku või mitte. Vahepeal oli viisa kalliks läinud. Ka aeg ei olnud mulle sobiv, sest sama aja piirkonda oli planeeritud ka me oma konverents. Saabus uus kutse vend dr. Robert Rebaselt, tulla augusti-septembri kuuks. Küsisin nõu abikaasalt, mis teha. Pealegi peab tema nõusolek selleks ka vormiliselt olema. Ta ütles: „anna paberid sisse ja siis jäta asi Jumala hooleks. Kui see reis on vajalik ja Tema tahtmise järgi, siis antakse luba, ja kui pole, siis lükatakse tagasi.“ Nii tegingi ja maikuu lõpu päevadel andsin avalduse viisa saamiseks. [...] Kui siis kahe kuu pärast saabus mu avaldusele jaatav vastus, siis mul oli selge, et see reis on Jumala tahtmine mu elus. Olid ju loa saamiseks väljavaated üsna väiksed, pealegi veel kaheks kuuks. (Võsu 1971: 1–2³⁸)

³⁷ Kirjeldus: pehme kaaneline; 20,2 x 13 cm; 184 lk; kirjutatud Tallinnas 1971.

³⁸ Edaspidi on selles alapeatükis viidatud Võsu reisikirjale vaid leheküljenumbritega, täisviidet kordamata.

Reisikiri algab mõtisklusega kolme linna – Leningradi, Stockholmi ja Tallinna – ühendavast Mihhail Kalininist. Sest teisiti kui Peeter Suure ajal, arenesid nüüd nende linnade vahel rahumeelsed suhted. Igal suvel kurseeris Leningradi ja Stockholmi vahel laev „Mihhail Kalinin“. Kujuna Tallinna Tornide väljakul kõiki möödujaid tervitava Kalinini kunagine elukoht asus otse Eesti Evangeeliumi Kristlaste ja Baptistide Liidu juhatuse kantselei vastas.

Rootsi eesti nelipühilaste ja baptistide jumalateenistustel jutlustanud Võsul tuli selgitada kõiki Eesti ja Nõukogude Liidu usklikkonnas toimunud vaimulikku muutusi ja käimasolevaid protsesse.

[...] väliseesti usklikud on kasvanud meist erinevates tingimustes ja teistsuguses usulises mõtteviisis. Seetõttu on me vastastikkune mõistmine raskendatud. Need, kes on käinud kodumaal, on saanud me usulisest õhkkonnast hea mulje. Nad tunnetavad erinevust, aga ei oska seda seletada. Me mõistame neid pisut paremini, sest nende olukord ja mõtteviis sarnaneb palju ennesõjaaegsele olukorrale. Mitmete vaimulik kell on jäänudki sinna seisma. Paljud siinsed usklikud ei ole vaimuliku olukorraga rahul. Suuremaks raskuseks on väikese usklikkonna killunemine eri uskkondadesse, mis on veel omakorda seotud enese paremaks pidamisega ja võistlusega juhtivate kohtade pärast. Ka teatud vaimulik lõtvus kipub maad võtma, kus on juhtunud, et endised töötajad on jäänud tööst kõrvale ja isegi usust ära langenud. (123–24)

Itaalias Võsu ei jutlustanud. Firenzes, Torinos, Milanos, Genovas, Napoli ja Roomas viibimine oli valdavalt turistlik vaatamisvääruste ja kirikutega tutvumine. Viibides elus esimest korda peaaegu katoliikluse maapealses keskuses, leidis ta end ühe järjekordse kirikukülastuse ajal juurdlemas:

Mida ja kui palju üks pihiisa kõik ära ei kuule? [...] leiva jagamisega võtavad enamus inimesi siin vastu oma pattude andestust, sest katoliku kirik on osav süütunnet ära reageerima, nii et inimesel pole vaja meeleananduse ja uuenduse valuvaigistavat rohtu ja selles mõttes on õige, et „usk on oopium“. Kahjuks suur osa kristlusest kannab seda ilmet ja seetõttu on etteheited selles osas üsna õigustatud. Jeesus ei pakkunud „oopiumi“ vaid „eluvett“ ja „eluleiba“. (192)

Võib arvata, et Eesti baptistide liidriks, kes ei teinud katsetki Välis-Eesti kogukondades ringkirja „Maarjamaa“ ja Vatikani Raadio eestikeelsete saadete kaudu hästi tuntud isa Vello Saloga Roomas kohtuda³⁹, jäid hooamatuks selle õndsussüsteemi täpsed detailid, sest ka Itaalia rahvustoit *pizza* oli tema jaoks „piza“. (197)

Kommunistliku ideoloogia suhtes suurt sümpaatiat ilmutavaid Itaalia baptiste huvitasid nõukogude süsteemis eksisteeriva kristluse detailid: „Kas teil usulist kirjandust on küllaldaselt saada? Kuidas te pastoriid suhtuvad Barthi, Bultmanni, Kochi ja moodsatesse usuteadlastesse? Kas paljud liikmed kuuluvad kommunistlikku parteisse? Kas saate täiesti vabalt välismaale minna? Jne.“ (1 128) Ühtegi rida ta vastustele ei pühendanud.

„Juba Viiburis keerasin kella õigeaks, mida mitu korda on tulnud liigutada edasi ja tagasi. Nüüd jääb ehk pikemaks ajaks peatuma.“ (1 184) See kellakujund oli täpne ja käis välisreiside pea olematute väljavaadete kohta. Need avanesid raskelt ja sulgusid kergelt. Ta oli Rootsisis andnud Árpád Arderi emale edasi poja saadetud küllakutse. Soov oli liigutavalt ilus, kuid „mille peale ta naeratab ega vasta midagi“. (127)

Usuasjade volinik Leopold Piip kinnitas neli aastat hiljem Robert Võsu välissõitude kohta, et midagi laiduväärset polnud kunagi juhtunud (RA, ENSV Riiklik Julgeoleku Komitee 1975: *s.n.*).

KOKKUVÕTTEV ANALÜÜS

Eesti vaimulike nõukogudeaegsed reisikirjad loovad ilmeka pildi kogemustest külma sõja aegses polariseerunud maailmas.

Psühhobiograafiliste sugemetega Árpád Arderi reisikiri on siiski teistest erandlikum. See sisaldab jälgi ka oma isaga seotud teabe otsingutest ja teekonnast päris algusesse, sinna tupp, „kust algas üks elu müsteariume“. Ka Elmar Salumaa ja Robert Võsu sisenevad võõrasse keskkonda. Võsu läheb justkui omade juurde, kuid pole teada, kuidas need teda kohtlevad. Miski pole iseenesestmõistetavalt selge, sest kodueestlasel lasub nõukogude ühiskonna ideoloogiline vari.

³⁹ Árpád Arderi Rootsi reisikiri annab alust oletuseks, et Rooma sattudes oleks ta otsinud võimalusi Vello Saloga kohtumiseks.

Oma positsiooni ja filtri, mille läbi reisist kirjutada, paneb Võsu paika kohe alguses, kus jääväljade metafoorne kujund viitab külma sõja aegsele õhustikule. Vähemalt on tunda, et tekstid on kantud vastandumistest. Põhja-lõuna asemel on esiplaanil ikkagi ida-lääne vastandus: tekst on kirjutatud sümpaatiatundega ida suhtes, see näeb Moskvat edasiviiva jõuna vaimsel tasandil – õige oli Moskva otsus ühendada vabakogudused Eestis 1945. aastal ühte liitu. Sedasama soovib ta ka väliseestlaste vabakogudustele. Ühise aluse nähtavaks kujuks (konkreetselt Rootsisis) saamise eest soovitab palvetada ka Arder.

Salumaa teravduvad evangeelse mõtteviisi piirid. Õigeusu kirik on talle pesuehtne kultuskirik, mille habetunud patriarhid pakuvad anekdootlikke veidrusi⁴⁰. Katoliiklased omakorda kui sabassõrkijad kiidavad progressiivse heaks juhul, kui enam teisiti ei saa. Võsule avaneb Itaalias nähtud kristluse katoliiklik vorm religioosse oopiumina. Tema ja Arderi kui vabakristlike autorite antisakramentaalne kristlus on ka mõistetav. Asja otsustab sisu, mitte vorm. Vabakogudusliku kristluse ennesõjaaegne olukord ja vorm olid Nõukogude Eestis saanud minevikuks.

Kuigi materiaalselt võis väliseestlus olla külluslikum ja liikumisvabadustelt-võimalustelt võrreldamatu, oli see kõik kui kodumaatus ikkagi vaimsel ja usuliselt kordades viletsam. Salumaa hinnangul oli ka Läänes positiivseid arenguid ja Arder kirjeldab neid detailselt Rootsi ühiskonna näitel. Võsu tõstab positiivselt esile evangeelsete koosolekute organiseeritust, muusika ja sõna proportsioone.

Kuid laiemas pildis toimuvat nähakse siiski laostumise ohu märgina (moraali langus, filosoofiline ummikseis, materialismiihalus, vaatamata usuvabadusele elatakse praktiliselt ateismis). Arder pühendab laostumisele terve peatüki: „Rootsi probleem nr 1“. Tagasilöökidest hoolimata on sotsialism Salumaa jaoks ideena põhimõtteliselt kristlikum. Vahetult pärast välisreisilt naasmist tunnistas Arder sedasama oma „credos“⁴¹.

⁴⁰ Õigeusu kiriku teoloogia määratleb Salumaa „purutagurlikuks“, millega satuvad siseselt konflikti inimesed (näiteks Aleksander Ossipov), kes on omandanud evangeelsele teoloogiale omase kriitilise käsitluse piibli kohta (Salumaa 1963: 52).

⁴¹ „Võin oma credo kokku võtta sõnades: MINA USUN KRISTUSESSE, KELLEL ON KÕIK MEELEVALD TAEVAS JA MAA PEAL. See on usk, mis ei igatse taeva järele, vaid otsib endale väljendust ka maa peal. Parim olemasolev vorm, millesse kristlus mahub, on s o t s i a l i s m. Suurim õnnetus on olnud, et kristlus ja sotsialism on kulgenud erinevaid ja isegi vastandlikke teid. Jumal on oma plaanide teostamiseks

Salumaa on tugevalt didaktiline. Sama innukas tegevus kui looduse ümberkujundamisel käib ka religioonide tasandil. Mõistuslik ja energiline tegevus pole alati harmoneerunud. Energilise tegevusega ei kaasne iseenesest kõrgemat kvaliteeti. Oma välise hiilgusega mõjub hotell Ukraina seestpoolt ikkagi ühiselamuna, teeninduskultuur restoranis sööklakultuurina. Oleks vaja suuremat kompetentsust ja delikaatsemat taktikat, milles euroopaliku mõtteviisi ja kultuuriga Balti luterlased oleksid õigeusklike ees kordades paremad. Sellisel arutlusel sai olla mõtet, kui see oli suunatud neile, kes rahvusvahelisi kiriklikke kontakte juhtisid.

tarvitanud teatud ajastu eri rahvaid. Nii oli omal ajal juutidel, kreeklastel ja roomlastel täita oma üldinimlik missioon. Mina usun, et Jumalal on kavas tarvitada vene rahvast kogu inimkonna õnnistuseks. Dostojevski on selle mõtte väljendanud sõnades: „Vene rahvas õpetab kogu inimkonnale ühe sõna – „vend““. Minu väike rahvas asub vene ja teiste rahvaste suhtlemise fookuses. Mina usun, et eesti rahval ja teistel balti rahvastel ja soome-ugri rahvastel on antud olla vahendajad selles sotsialismi, vene rahva ja kristluse maailmamissioonis. Mis puutub minu usutunnistusse kiriklikes raames, siis see vastab Ivan Venjaminovitš Kargeli (1849–1937) poolt koostatud dogmaatikale, mis vastu võeti evangeeliumi kristlaste-baptistide Üleliidulise Kongressi poolt Moskvas 1966. a. oktoobris. Loen vajalikuks vaid lisada, et kuigi ma tunnistan selle dogmaatika nõudeid enda kohta (näit usuristimise), siiski pean täisväärtuslikuks kristlaseks ka teistsuguse dogmaatikaga inimest – luterlast, metodisti, õigeusklikku ja katoliiklastki – kui tema Jeesust Kristust usub, armastab ja teenib siira südamega. Asja ei otsusta vorm ega dogmad, vaid sisu. Usun, et läheneme ajastule, kus sotsialismi skolastikud ja kiriklikud formalistid lähevad ajalukku ja annavad maad sisule, elule ja kõigi maailma rahvaste õnnele.“ (RA, Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s 1967: s.n.).

Bibliograafia

Käsikirjalised allikad

- Arder, Árpád. 1968. *100 päeva. Mälestusi matkalt Rootsi ja Soome 1967.a.* Rakvere.
- Salumaa, Elmar. s.d. [1961]. *Et in terra pax Praha 1961. s.l.*
- Salumaa, Elmar. [1963]. *EELK 1918–1962. s.l.*
- Võsu, Robert. 1951. *Koguduse ärkamine.* [Tallinn].
- Võsu, Robert. s.d. [1969]. *Pika reisi päevik. s.l.* [Tallinn].
- Võsu, Robert. 1971. *Põhjas ja Lõunas. Reisimärkmeid 1971 a suvel.* Tallinn.

Arhiiviallikad

Rahvusarhiiv (RA)

- ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee. 1958. ERAF.131SM.1.393. ENSV RJK 4. osakonna aruanne NSVL RJK 4. valitsusele banditismi ja nõukogudevaenuliku tegevuse vastasest operatiiv-agentuurtööst ja vastuluurest emigrantlikes organisatsioonides.
- ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee. 1968. ERAF.136SM.1.4074. Võsu, Robert Peetri p (1914) viisataotlus, 25.11.
- ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee. 1971. ERAF.136SM.1.4074. Võsu, Robert Peetri p (1914) viisataotlus, 29.05.
- ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee. 1975. ERAF.136SM.1.4074. Leopold Piibu iseloomustus Robert Vösule seoses tema 1975. aasta märtsis esitatud viisataotlusega sõita delegaadina baptistide kongressile Rootsi.
- ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee. 1985. RA, ERAF.136SM.1.1731. Arder, Jaan Arpadi p (1952) viisataotlus sõiduks ansambli „Hortus Musicus“ koosseisus Ungarisse.
- Politseitalitus. 1935. ERA.1.2.1209. Rootsi; Eesti Baptisti Usuteaduse Seminar, 22.05.
- Politseitalitus. 1936. ERA.1.2.1211. Tallinna „Viladelfia“ noortekoori ühispassi taotlus sõiduks Rootsi 13.06.–3.07.

- Politseitalitus. 1940. ERA.1.2.348. Välispasside päevaraamat 1939–1940. Tartu Ülikool. 1940. EAA.2100.5.307. Filosoofiateaduskonna nõukogu otsus, 8.05.
- Tartu Ülikool. 1943. EAA.2100.5.402. H. Sepp J. Markile, 12.05.
- Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. 1956. ERA-R.1989.1.27. Rootsi Baptisti Liidu delegatsiooni visiit Eesti NSV-sse. Johannes Lipstoki raport usuasjade volinikule, aprill.
- Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. 1967. ERA-R-1989.2k.4. Árpád Arder M. Tederile, 28.12.
- Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. 1969a. ERA-R-1989.1.111. R. Võsu L. Tederile, 18.09.
- Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. 1969b. ERA-R-1989.1.111. Lisa R. Võsu reisiaruandele, 27.10.
- Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. 1969c. ERA-R-1989.1.112. M. Teder V. Rannele, 11.11.
- Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. 1979a. ERA-R-1989.1.220. Jumalasõna järele janunevad E. Ev. Lut. usu kog. liikmed L. Piibule, jaanuar.
- Usuasjade Nõukogu volinik ENSV-s. 1979b. ERA-R-1989.1.218. EKB vanempresbüteri R. Võsu aruanne SDV külastuse kohta 4.9.–3.10.1979, 12.10.

Soome Rahvusarhiivi Oulu maakonnaarhiiv (SRA-OMA)

Martti Simojoki. 1973. Sim4 Ab:2. A. Arder M. Simojokile, 5.9.

Kirjandus ja publitseeritud allikad

- „12. oktoobril 1968 sängitati Staten Islandil New Yorgis mulda Eesti Baptisti Koguduste Liidu pikaäegne esimees ja New Yorgi Eesti Baptistikoguduse jutlustaja Karl Kaups“. 1969. *Usurändur = The Pilgrim*, 1 (jaanuar–veebruuar): 8–9, 14.
- Arder, Árpád. 2021. „Mälestusi Rakvere päevilt. Kakskümmend aastat hiljem (9.5.1989)“. *Rakvere usklikrahva lood 19.–20. sajand. Esimene raamat*, ed. S. Sirel. Rakvere: S. Sirel.
- Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 4. osakonna tööst 1958. aastal*. 2005. Ad fontes 14. Tallinn: Rahvusarhiiv.

- „Avaldus N. S. Hruštšovi ja J. Kennedy kokkusaamise kohta“. 1961. *Rahva Hääl*: 132, 6.06.
- Eesti kirjandus vabas maailmas: bibliograafiline ülevaade 1944–1965*. 1966. Ed. Bernard Kangro. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- „Eesti rahva kultuuri juured ulatuvad usulisse liikumisse 250 aastat tagasi. Vaimulikul konverentsil esitati uurimus hallepietismist“. 1969. *Meie Elu*: 28, 9.07.
- Eesti reisikirju 1940–1995*. 1995. Ed. A. Klaassen. Tallinn.
- Kõvamees, Anneli. 2006. „Reisikirjandusest ja imagoloogiast“. *Keel ja Kirjandus*, 8: 656–668.
- Marley, Karl Leopold. 1969. *Luigelaul*. Toronto.
- Mees, kes räägib pärast surma. Árpád Arder – 75. Mälestusi*. 1997. Ed. Veronika Arder. Rakvere: Rakvere Nelipüha Kogudus.
- „Meie külalisi. Nägime palju huvitavat“. 1961. *Kodumaa*: 27, 5.07.
- „N. S. Hruštšov saabus Tšehhoslovakkiasse“. 1961. *Rahva Hääl*: 128, 1.06.
- Saard, Riho. 2014. „ON KÜLL KAHJU... Luteri kiriku vaimulike välisõitudest ja välismaa kirikutegelaste käikudest ENSVsse“. *Akaadeemia*, 7: 1164–1205.
- Salumaa, Elmar. 2010. *Tiib pandud aastaile õlale. Mälestuskilde minevikust*. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Superlund: [utställning] Lunds Konsthall, Lund, Sweden [14/9–29/10, 1967]*. 1967. Ed. Pierre Restany. Lund.
- „Suurkonverentsilt“. 1969. *Usurändur = The Pilgrim*, 5 (september–oktoober): 5.
- Vaher, Vaapo. 2019. *Hiiumaa kirjanduslugu II*. Kärkla: Hiiumaa Teabekapital.
- Võsu, Robert. 1969. „Tervitusi kodumaalt“. *Usurändur = The Pilgrim*, 5 (september–oktoober): 4.

Veebiallikad

- Alvarsson, Jan-Åke. 2015. „Research on Pentecostalism in Sweden“. *Approaching Religion*, 1, https://www.researchgate.net/publication/326296149_Research_on_Pentecostalism_in_Sweden/fulltext/5b44b32a458515b4f65fbd5/Research-on-Pentecostalism-in-Sweden.pdf (14.11.2021).